

UOT 34. 342. 324.4; 342.5;

KONSTITUSIYA İSLAHATLARININ TƏDQIQINDƏ MÜASİR METODOLOGİYA: TARİX VƏ MÜASİRLİK

A.R.QƏDİMƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
arazqadimaliyev@mail.ru*

Məqalə müasir dövrdə konstitusiya islahatlarının tədqiqində müasir metodologiyanın bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Əsas məqsəd müasir konstitusiya islahatlarının elmi-metodik dəyərləndirilməsi, konstitusiya islahatları ilə bağlı nəzəriyyələrin araşdırılması və onların təcrübədə tətbiqi ilə əlaqədar elmi araşdırmaların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Burada, həmçinin özündə konstitusiya hüquq normaları ehtiva edən digər normativ hüquqi aktlarına edilmiş əlavə və dəyişikliklərin tədqiqatı aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində mövzuya dair həm yerli, həm də xarici təcrübə öyrənilmiş, bu sahədə mövcud problemlərə münasibət bildirilmişdir. Mövcud hüquq ədəbiyyatı, normativ hüquqi baza təhlil edilmiş, bir sıra tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Konstitusiya hüququ, konstitusiya islahatları, konstitusiya dinamikası.

Konstitusiya islahatı kimi sosial-hüquqi hadisənin obyektiv, kompleksli və hərtərəfli öyrənilməsi onun dərk etmə elmi metodologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşdırır və müvafiq əsaslandırılmasını tələb edir.

Hər hansı bir tədqiqatın metodologiyasının əsas vəzifəsi tədqiqatçının fəaliyyətində aprobasiyadan keçmiş prinsiplərin, metodların, qaydaların və normaların ciddi şəkildə yoxlanılmış elmi idrak sisteminin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu metodoloji axtarış sistemi gerçəkliyin obyektiv qanunları və qanunauyğunluqları əsasında formalaşır. Bununla əlaqədar olaraq məlumdur ki, konstitusiya islahatı kimi bir fenomen empirik dərk etmənin mürəkkəbliyi, əsas metodoloji mövqelərin tərtib edilməsinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Birmənalı şəkildə, demək olar ki, hüquq elmində metodologiya anlayışı iki mənada, istiqamətdə istifadə olunur: konstitusiya islahatlarının öyrənilməsi zamanı tədqiqatçının özünün nəzəri və praktiki fəaliyyətində istifadə etdiyi prinsip və metodlar sistemi kimi, həmçinin tədqiqatçı qarşısında yaranan suallara cavabların elmi axtarışını təmin edən bu sistem haqq

qında nəzəriyyə kimi. Bununla əlaqədar bizim vəzifəmiz predmetin tədqiq edilməsinin hüquqi təfəkkürünün gnosioloji texnologiyasını tərtib etmək və mənimsəməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün bizə konstitusiya islahatının heç vaxt dövlət-hüquqi hal kimi elmi dərk etmənin əsas, başlıca halqası kimi qəbul edilməməsi, yalnız bununla əlaqəli və onun gedişatında xarakterizə olunması haqqında müəyyən bir stereotipi aradan qaldırmaq lazımdır [3, 22]. Bununla yanaşı, elmi ədəbiyyatda konstitusiya islahatının ayrı-ayrı hissələrinin təsdiqləyici müqayisəsi üstünlük təşkil edir, lakin onun mahiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən anlayışlar ən yaxşı halda ikincidərəcəli rollarda yer tutur, bir çox hallarda isə, ümumiyyətlə, tədqiqatçının nəzərindən kənarda qalır [4, 9].

Dövlətin konstitusional inkişafı, xüsusilə də konstitusiya islahatı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar müəyyən dərəcədə konstitusiya hüququ tərəfindən tənzimlənən münasibətlər dairəsinə elmi yanaşmaların məzmunundan asılı olmayaraq hüquq sahəsi kimi onun predmetindən kənara çıxır. Konstitusiya islahatı ilə bağlı nəzəri təsəvvürlər istər-istəməz konstitusiya-hüquqi tənzimləmə predmetinə aparmayan aspektləri də əhatə edəcəkdir [4, 14].

Konstitusiya islahatları hələ sistematik nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu səbəbdən, onların dərk edilməsi üçün metodlar kompleksi demək olar ki, hələ axıra kimi tam formalaşmamışdır, lakin artıq müəyyən magistr, əsas istiqamətlər kifayət qədər aydınlıqla görünür. Metodoloji komponentlərin düzgün seçilməsi üçün elmi metodun tərifini xatırlatmaq məqsəduşundur: “Elmi metod – obyektiv dünyanın subyektiv əks olunması kimi götürülmüş insan təfəkkürü hərəkətinin daxili qanunauyğunluğudur” [5, 498]. Bununla yanaşı, yadda saxlamaq lazımdır ki, dərk etmə metodları L.İ.Spiridonovun qeyd etdiyi kimi, əvvəlcədən dünya və cəmiyyətin fəlsəfə tərəfindən kainatın və onun əsas hissələri haqqında bütöv bir təsəvvür kimi dərk edilməsi prosesindən kənarda qalmırdı. Onlar daha çox fəlsəfi sistemdən irəli gələn problemlərin qoyuluşunun özünəməxsus modelləri və onların həlli nümunələri şəklində çıxış edirdilər. Onlarda daha sonra elmsünaslıqda paradigma adını almış şeyin nümunəsini görmək olar [8, 7].

Konstitusiya islahatının məzmununu yalnız konstitusiyanın normativ hüquqi akt kimi bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin yeniləşdirilməsi problemləri ilə əlaqələndirmək olmaz. Yəni konstitusiya islahatının həyata keçirilməsi prosedur məsələləri və hüquq texnikası vəzifələri həddlərindən çox kənara çıxır. Hər bir cəmiyyətin inkişafında mühüm mərhələ kimi və buna müvafiq olaraq konstitusiya-hüquqi doktrinasının kateqoriyalarından biri kimi çıxış edən konstitusiya islahatının mahiyyəti onun hüquq antologiyası, qnesiologiya və aksiologiyası baxımından nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, bu mürəkkəb prosesin tədqiqi qaçılmaz olaraq onun dərk

edilməsinə yanaşmaların müəyyənləşdirilməsini, onun həyata keçirilmə qaydasının və prinsiplərinin, sosial-hüquqi “varlığın” araşdırılmasını, konstitusiyaya islahatı nəticəsində siyasi və hüquqi ifadə əldə edən dəyərlərin təhlilini nəzərdə tutur. Konstitusiyaya islahatının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o, bir tərəfdən ictimai-siyasi, digər tərəfdən isə hüquqi bir prosesdir və həm ən vacib ictimai münasibətlərin dinamikasını, həm də onların hüquqi tənzimlənmə dinamikasını ifadə edir. Əlbəttə ki, bir çox ictimai əhəmiyyətli proseslər konstitusiyaya hüququ normaları ilə tənzimlənir. Üstəlik, dövlət orqanlarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi qaydalarını müəyyən edən maddələr və normativ hüquqi aktlar hüquq tənzimlənməsinin tam izah edilə bilən ətraflılığı ilə fərqlənirlər. Bundan əlavə, bir qayda olaraq, məqsəd konstitusiyaya islahatına tam tətbiq edilə bilinməyən prosesin prosedur dəqiqliyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Konstitusiyaya dəyişiklikləri prosesi kimi konstitusiyaya islahatı haqqında nəzəriyyənin inkişafı, bizim fikrimizcə, konstitusiyaya islahatının məqsədləri və hədəf prioritetləri, onun aparılmasının iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji, təşkilati və hüquqi prinsipləri, konstitusiyaya islahatının aparılmasının əsas mərhələlərinin məzmunu və strukturlaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi daxil olmaqla ilkin şərtləri və qaydasının həyata keçirilməsi və habelə konstitusiyaya islahatının nəticəsi kimi konstitusionalizm modelinin nəzəri inkişafının və praktiki həyata keçirilməsinin təhlili haqqında sistemli elmi təsəvvürlərin formalaşmasını nəzərdə tutur [4, 24].

Hüquq ədəbiyyatında bu metodlardan hansına üstünlük verilməsi barədə mübahisələr çoxdan məlumdur. Bu mübahisənin tərəfləri kimi bir tərəfdən dövlət və hüquq tarixinin nümayəndələri, digər tərəfdən isə dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin nümayəndələri çıxış edirlər. Uzun müddət ərzində bu və ya digər metodun dəstəklənməsinə yönəlmiş arqumentlərin irəli sürülməsi özünün problem-qoyuluş formasını saxlayırdı. Yalnız konstitusiyaya islahatının başlanması ilə elmi axtarışlarda tarixi proseslərə daha geniş miqyasda baxmaq, Sovet dövrünün doqmatik təsvirlərini yenidən dəyərləndirmək imkanı yaranmışdır. Bu gün konstitusiyaya islahatı ümumi nəzəri və tarixi biliklərin inteqrasiyası haqqında danışmağa imkan verir, buna görə də onun tədqiq edilməsi üçün ən səmərəli yol yuxarıda göstərilən iki metodun ağılabatan birləşdirilməsidir. Məhz belə bir yanaşma kompleks xarakterli elmi istiqamət üçün daha yüksək dərəcədə məqbuldur, o, komplekslik kimi keyfiyyətin bir növ arqumenti qismində çıxış edir. Konstitusiyaya islahatlarının zəngin faktoloji bazası bu metodlardan hansısa birinə üstünlük verilməsinə imkan vermir. Tədqiqat nəticələrinin obyektivliyini təmin etmək üçün onların səmərəli birləşməsi zəruridir [3, 23].

Tədqiqat predmetimizin əsas metodlarını nəzərdən keçirək. Belə ki, tarixi metod öz-özlüyündə kifayət qədər geniş yayılmış və ən qədimdir. Lakin o, öz inkişaf tarixinə malik olsa da, konstitusiyaya islahatlarının inkişafının

tədqiqində öz aktuallığını və obyektivliyini itirməmişdir.

Özünün çiçəklənmə dövründə maarifçilik, klassizm və modernizm nümayəndələri tarixi metodun tətbiq olunmasının zəruriliyini qeyd edir, fəlsəfə və hüquqşünaslıqda XVIII-XIX əsrlərin məşhur adlarına müraciət edirdilər. Onlara Ş.Monteskyö, Q.Huqo, G.Hegel, G.Ellinek, R.Yerinq, K.Marks, K.Savinyi, G.Puxta və başqaları aid idi. Onların tarixi metodun əsaslandırılmasına verdikləri töhfənin təhlili rus alimi P.İ.Novqorodsev tərəfindən uğurla göstərilmişdir. O, məsələn, K.Savinyi və R.Yerinqin yanaşmalarını müxtəlif cür dəyərləndirirdi: “İnkişaf ideyasında Savinyi davamlılığı, sonrakı dövrlərin əvvəlki dövrlərdən asılılığını; Yerinq isə dəyişkənlik və axıcılığı, köhnənin yeni ilə əvəzlənməsini vurğulayır” [7, 67].

Metodoloji məktəblərin təşəkkül tapmasında N.N.Alekseyev, N.M.Korkunov, K.A.Nevolin, K.P.Pobedonostsev, E.V.Spektorski, Q.F.Şerşeneviç, İ.V.Mixaylovski, B.N.Çeçerin və s. məşhur alimlər əhəmiyyətli dərcədə töhfə vermişlər.

Hal-hazırda tarixi metodun tərəfdarları qisimdə A.S.Avtonomov, V.P.Kazimirçuk, C.A.Kərimov, V.N.Kudryavtsev, D.İ.Lukovskaya, A.V.Malko, L.S.Mamut, V.V.Lazaryev, V.P.Salnikov, L.İ.Spiridonov, V.A.Tumanov, L.S.Yaviç kimi məşhur sovet və postsovet alimləri çıxış edir. Onların mövqələrinin fərqləndirici xüsusiyyəti tədqiqata geniş ümumi humanitar bir yanaşmadan ibarətdir. Akademik V.P.Salnikovun dövlət-hüquqi hadisələrdə ontoloji, etik, dini və tarixi ilkin şərtlərin nisbətində dair təklifləri diqqətəlayiqdir. Professor L.İ.Spiridonov tədqiqatın dialoq metodundan istifadə edərkən tarixi yanaşmanı nəzərə almağı təklif edir [8, 9].

Tarixi metoddan istifadə dövlətdaxili (milli) təbiətli konstitusiya islahatlarının müəyyən xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verir, tarixi sistemləşdirmə üçün baza yaradır və Rusiya dövləti və onun hüquqi sistemi, mənəvi mədəniyyət ənənələri və digər dəyərlər üçün yad olan nəzəriyyələrin, konsepsiyaların, proqramların tətbiqində mümkün səhvlər haqqında xəbərdarlıq verir [3, 23].

Hüququn tarixi məktəbinin qurucuları (Savinyi, 1779-1861) tərəfindən əsaslandırılmış tarixi metodun üsulları hüquq elmi tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilirdi. Tarixi metod rasionalizmə qarşı mübarizədə özünə həyat yolu açaraq bərqərar oldu və hakim mövqə qazandı. Onun variasiyaları, prioritetləri və çatışmazlıqları ilə bağlı mübahisələrin vaxtaşarı gah alovlanmasına, gah da azalmasına baxmayaraq, müxtəlif institut və təsisatların tarixi üzrə bir sıra fundamental tədqiqatların əsasına məhz bu metod qoyulub. Konstitusiya islahatlarının tədqiqi üçün o zəruri və məcburidir.

L.V.Butkonun fikrinə əsasən, konstitusiya islahatının metodoloji əsasını formalaşdırarkən tarixi araşdırma obyektlərinin heç də həmişə birbaşa müşahidə üçün əlçatan olmamasına dair bir tarixişünaslıq həqiqətini xatırlatmaq

məqsədəuyğun görünür. Həmçinin əvvəlki konstitusiya islahatları hadisələri həmişəlik itmiş, özündən sonra yalnız yazılı materialları qoymuşdur. Tədqiqatçı isə bu materiallar əsasında baş vermiş dəyişikliklərin təsvirini və səbəblərini bərpa etməyə məcburdur. Əməl edilməli olan əsas tələb bu və ya digər tarixi materialı tənqidi qiymətləndirməkdir [3, 25].

Alimin fikrincə, yekunlaşdırıcı mülahizələr daxili və xarici xarakterli tənqidi müddəalara əsaslanmalıdır. Birincisi, tarixi sənədin həqiqiliyini onun xarici əlamətlərinə əsaslanaraq yoxlamaq lazımdır: tərtib edildiyi yer və tarix; müəlliflik; sənədin əsl və ya surət olması; əgər surətdirsə, o zaman sənədin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq onun əslini tam həcmdə əks etdirirmi? İkincisi, məlumatın mötəbərliyindən, sənədin məzmununun, orada təsvir olunan hadisələrin etibarlılığından əmin olmaq lazımdır. Belə hallarda tarixi metodu müqayisəli təhlil metodu ilə birləşdirmək lazımdır [3, 26].

N.H.Cəfərlinin fikrincə, müqayisəli hüquqşünaslıq hüquq düşüncəsinin formalaşmasına fəal təsir edir, hüquq mədəniyyətinin yüksəlməsində aktivləşdirici rol oynayır, hüquqşünas üçün zəruri biliklər verir [1, 13]. Müqayisəli tədqiqatların (komparativistikanın) əsas vasitəsini müqayisə etmə yolu ilə hüquqi hadisələrin xüsusiyyətlərini, onların inkişaf meyllərini aşkar etməyə imkan verən müqayisəli metod təşkil edir. Tədqiqat obyektindən asılı olaraq makro müqayisə və mikro müqayisə fərqləndirilir. Makro müqayisənin obyektlərini ümumi hüquqi məkan, hüquq sistemlərinin ailələri, qrup və cəmiyyətləri təşkil edir.

Mikro müqayisənin obyektlərini isə hüquq sistemlərinin müəyyən komponentləri və ya elementləri – hüquq sahələri, institutları və normaları təşkil edir. Bu halda müqayisə obyektini təkcə hüquq institutları və normaları yox, həm də konstitusiyalar, məəcəllələr, müəyyən oxşar ictimai münasibətlər dairəsini tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlar, məhkəmə praktikasının materialları, hüquq doktrinaları və s. ola bilər. A.İ.Quliyev müqayisəli hüquqşünaslığın öz rolunu layiqincə yerinə yetirməsindən ötrü hüquqşünasların, ancaq milli hüququn öyrənilməsilə kifayətlənməməsini, hər bir mümkün halda müqayisəli metoda müraciət etməsini qeyd edir [2, 35]. Bu cür yanaşmada müqayisəli tədqiqat metodu olduqca zəruridir və konstitusiya islahatlarının tədqiqatında səmərəlidir. Bəzən makromüqayisə və mikromüqayisə elmi vəzifələrin səviyyəsi üzrə də fərqləndirilir. Makromüqayisə ümumi məsələləri, mikromüqayisə isə xüsusi hüquqi məsələləri həll edir [9, 12].

Konstitusiya dəyişikliklərinin müqayisəsi sinxron və diaxron ola bilər. Birinci halda hüquqi hadisələr eyni zaman vəziyyətində tədqiq olunurlar. İkinci halda isə müxtəlif zamanlarda – keçmişdə, hal-hazırda və gələcəkdə baş verən hüquqi hadisələr tədqiqat obyektini olurlar.

Elmi ədəbiyyatda göstəriləyi kimi, tədqiqatların müvafiq olaraq üç istiqamətini ayırmaq olar: inkişaf dinamikası, statik (sabit) vəziyyət, gələcək

inkişafın proqnozlaşdırılması və konstitusiyaya modernləşdirilməsi vəziyyəti [10, 13].

Bununla yanaşı, komparativist tədqiqatların aparılması bir sıra qaydalara əməl olunmasını tələb edir: müqayisə obyektləri müqayisə oluna bilməlidir, ətraf aləm ilə əlaqə öyrənilməlidir və deformasiyalara və təhriflərə məruz qalmamalıdırlar.

Öz növbəsində, Y.A.Tixomirov uğurlu və dəqiq olaraq müqayisəli hüquqi tədqiqatlarda istifadə edilməsi məqsədəuyğun olan altı metodoloji qaydanı ayırır:

1. Müqayisəli təhlil obyektlərinin düzgün seçimi və müqayisəli hüquqşünaslığın subyektlərinin təbiəti və ehtiyacları ilə şərtlənən məqsədlərin düzgün qoyuluşu;

2. Həm müqayisə edilən hüquq sistemləri çərçivəsində daxili əlaqələrin və asılılıqların, həm də konkret dövlət və cəmiyyət kontekstində onların inkişafının müəyyən edilməsi üçün sistem-tarixi metodların, məntiqi təhlilin, analogiyanın istifadə edilməsi ilə müxtəlif səviyyələrdə hüquqi müqayisənin aparılması;

3. Müqayisə edilən hüquqi halların, normaların, institutların və s. əlamətlərinin düzgün müəyyən edilməsi, həll edilməsi onların yaranmasını və inkişafını şərtləndirmiş ictimai və dövlət vəzifələrinin bərqərar edilməsi;

4. Müqayisə edilən hüquq sistemlərində, aktlarda və s. istifadə edilən hüquq anlayışları və terminlərinin oxşarlıq və fərqlilik dərəcəsinin göstərilməsi;

5. Hüquqi halların, institutların və normaların oxşarlığının, fərqlərinin və müqayisə edilə bilməməzliyinin dəyərləndirmə meyarlarının tərtib edilməsi və tətbiqi;

6. Müqayisəli-hüquqi təhlilin nəticələrinin və normayaradıcılıq fəaliyyətində, qanunvericiliyin və onun sahələrinin inkişafında, hüquqtətbiqedici praktikada onların istifadə edilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi [11, 67].

Macarıstan alimi Z.Peterinin əsərlərində müqayisə mərhələləri bir az başqa cür təqdim olunub. O üç əsas mərhələni qeyd edir:

a) müqayisə olunmazlığın müəyyən edilməsi, başqa cür desək, araşdırılan hallar arasında müqayisəni praktiki olaraq həyata keçirməyə imkan verən müqayisə etmə meyarının seçilməsi;

b) müqayisə etmə meyarının əsasında araşdırılan hallar arasında oxşarlıq və fərqlərin müəyyən edilməsi;

c) bu oxşarlıq və fərqlər əsasında:

1) tədqiq edilən halın əhəmiyyətli əlamətlərinin aydınlaşdırılması və bundan çıxış edərək onun haqqında anlayışın müəyyən edilməsi;

2) onun inkişaf tendensiyalarının, meyllərinin müəyyənləşdirilməsi;

3) bu halı büruzə verən konkret formaların dəyərləndirilməsi [12, 81].

Münster universitetinin professoru N.Yansenin əsərində müqayisəli-hüquqi tədqiqatların metodologiyası haqqında maraqlı fikirlər təqdim olunmuşdur. Birinci mərhələdə müqayisə ayrı-ayrı hallar arasında oxşarlığın və fərqlərin müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Bu mərhələdə ətraf aləmin dərk edilməsinin təbiəti səbəbindən ön plana fərqləndirici əlamətlərin axtarışı çıxır (fərqləndirici müqayisə) [14, 302].

Müqayisəli-hüquqi təhlilin bir neçə mərhələlərini fərqləndirirlər. Belə ki, K.Zvayqer və Q.Puttfarkenin fikrinə əsasən, müqayisənin ilkin məqsədi “xarici hüququ (öz hüququndan çıxış edərək) daha yaxşı bilməkdən ibarətdir. O, həm nəzəri səviyyədə, həm də praktiki-tətbiqetmə səviyyəsində həyata keçirilə bilər, məsələn, xarici hüququn məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsində. İkinci addım – “təsviredici xarakterli müqayisəli öyrənilmə, yəni iki və ya bir neçə hüquq sistemləri arasında oxşarlıqların və fərqlərin hərtərəfli təsviri... Növbəti addım – hüququn nəzəriyyəsi və fəlsəfəsinin müxtəlif konsepsiyalarına, doktrinaların öyrənilməsinə və ayrı-ayrı institutların təhlilinə, onların mahiyyətinə və funksiyalarına, bütövlükdə hüquq sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanan bu növ təsvirə daha nəzəri xarakterin verilməsidir” [13, 157].

Sonrakı təhlil təkcə tədqiq olunan halların fərqlərini yox, həm də onların oxşarlığını ortaya qoyur. Onun nəticəsi kimi xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi və təsnifatı çıxış edir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, növbəti mərhələdə hadisələrin keyfiyyət xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verən oxşarlıq və fərqlilik dərəcələri müəyyən edilir. Onlar müqayisəli-hüquqi dəyərlərin ifadə olunması üçün əsas kimi çıxış edirlər. N.Jansenin qeyd etdiyi kimi: “Müqayisəli qiymətləndirmələr əsasən komparativistin mövqeyindən, onun elmi bilikləri qavramasından və onun tərəfindən qabaqcadan ifadə edilmiş gözləntilərindən asılıdır” [14, 302]. Buradan o, belə bir nəticəyə gəlir ki, komparativist tədqiqatlar müəyyən dərəcədə subyektivdirlər və onlar tamamilə neytral ola bilməzlər. Lakin bununla bərabər, o əlavə edir ki, bu cür tədqiqatlar qeyri-iradi xarakter daşıyır, çünki onlar real mövcud olan halları əks etdirir.

Alim iddia edir ki, çox şey hansı müqayisə meyarlarının seçilməsindən asılıdır. Eyni zamanda, aydındır ki, demokratiya və bütövlükdə hüquq sistemi kimi bu cür kompleks hadisələr bir meyarla qiymətləndirilə bilməz. Bununla yanaşı, N.Jansen iddia edir ki, tamdəyərli müqayisəli araşdırma yalnız həтта diqqətlə seçilmiş meyarlar əsasında da aparıla bilməz [14, 301].

Bir çox sosial hadisələrin təbiətini dərk etmək üçün M.Veberin feodalizm və kapitalizm kimi ictimai formasiyaların “ideal tipli” hüququ, idarəçiliyi haqqında konsepsiyaları tətbiq edilməlidir. N. Jansen davam edir ki:

“Əlbəttə, reallıq bu cür klinik ideal standartlara tam uyğun gəlmir”, lakin onların istifadə edilməsi bir çox yanılmalardan və təsniflərin həddindən artıq mürəkkəbləşdirilməsindən qaçmağa imkan verir [14, 316].

Bir çox hallarda işlərin yerinə yetirilməsi mərhələləri və texnologiyası müqayisəli-hüquqi tədqiqatların məqsədlərindən asılıdır. Tətbiqi işlərin metodologiyasında ciddi fərqləri ayırmaq olar.

Bir çox qanun layihələrinin hazırlanmasında iştirak edən Y.A.Tixomirovun fikrincə, tətbiqi komparativist tədqiqatlar qarşıya qoyulmuş vəzifə icraçı tərəfindən dəqiq anlaşıldıqdan və normativ-hüquqi material toplanıldıqdan sonra başlanmalıdır.

İcraçının araşdırılan aktların autentliyini, həqiqiliyini rəsmi nəşrlər və ya müvafiq dövlət orqanlarının rəsmi saytları üzrə yoxlaması arzu olunanıdır. Normativ-hüquqi materialın toplanması ilə eyni vaxtda ədəbiyyatın, statik və digər materialların toplanması, müvafiq məsələ üzrə beynəlxalq hüquq normaların öyrənilməsi də həyata keçirilir.

Y.A.Tixomirovun təsvirinə əsasən toplanmış materialla sonrakı iş aşağıdakı mərhələləri və hərəkət növlərini nəzərdə tutur:

- toplanmış materialın mövzusunun əsas məsələləri üzrə paylanması;
- eyni məsələlər üzrə normativ-hüquqi qərarların müqayisə edilməsi və onların kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə orta qəhət və fərqlərinin müəyyən edilməsi. Zəruri hallarda, kəmiyyət xüsusiyyətlərini göstərən müvafiq cədvəllər tərtib edilir;
- müqayisə olunan normativ-hüquqi qərarların praktikanın mövcud ehtiyaclarına uyğunluğu, maliyyə və maddi vasitələrin təmin olunması baxımından keyfiyyətə qiymətləndirilməsi və bu qərarların bizim ölkəmizdə və xaricdə eyni tipli məsələlərin ən uğurlu həlli ilə müqayisə edilməsi;
- müqayisə olunan normativ-hüquqi qərarların onların konstitusiyaya, qanunçuluğa, beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğu baxımından qiymətləndirilməsi;
- tədqiqat prosesi zamanı əldə edilmiş materialları ehtiva edən yekun sənədlərin hazırlanması;
- zəruri hallarda bu ictimai münasibətlər sahəsini tənzimləyən hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə maraqlı orqanlar üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;
- məqsədəuyğun olduqda hazırlanmış yekun sənədlərin və tövsiyələrin maraqlı olan orqan və qurumlarda müzakirəsi;
- tədqiqatların nəticələri ilə tanış olmalı olan maraqlı orqanların, qurumların və vəzifəli şəxslərin siyahısını müəyyənləşdirmək və göstərilən materialları onlara göndərmək [11, 63].

Müqayisəli hüquqi tədqiqatlar hüququn kompleksli, hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir. K.Zvayqerin qeyd etdiyi kimi: “Müqayisəli hüquqşü-

naslıq hüququn hər hansı bir digər dərin dərk edilməsi kimi yalnız konsepsiya və doktrinaların öyrənilməsi ilə yekunlaşa bilməz. O, hüquqi gerçəkliyi, “fəaliyyətdə olan hüquq”-u öyrənir” [13, 158].

Konstitusiyaya islahatının dərkətmə metodologiyasındakı ümumi xətt ilk növbədə tədqiqatın əsas məqsədinə tabe olmalıdır. Belə bir məqsəd isə, bir çox alimlərin inamına görə, onun predmetinin mahiyyət keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri, yəni islahatların gedişatı zamanı və islahat nəticəsində yaranan münasibətlər, islahatdan sonrakı hadisələrdən əvvəl olan münasibətlər, sonradan yaranan və ya yarana bilən münasibətlər barədə ən dolğun izahetmə olmalıdır. Bu məqsədə çatmağın əsasına təkcə tarixi deyil, həm də müqayisəli metodun qoyulmasını fərz etsək, hər bir faktoloji vəziyyətin ifadəsinin əvvəlcəndə və dəyərləndirilməsində onun əsas ideyasını, prinsipini, hərəkətverici motivini göstərmək lazımdır.

Daha sonra onun analoqlarını müxtəlif vəziyyətlərdə axtarıb taparaq və bununla yanaşı aşkar edilmiş fərqli cəhətləri və oxşarlıqları qeyd edərək hadisənin məzmununu izah etmək faydalı və zəruridir [11, 34].

Bundan sonra, tədqiq edilən halın, onun yaranma tarixinin və sonrakı inkişafının tam, yekunlaşmış surətinin formalaşdırılması, onun əhəmiyyətinin və tipləşdirilməsinin müəyyən edilməsi mümkün olur. Bununla belə, səthi, təsadüfi, əhəmiyyətsiz olanı, “öz-özülüyündə heç bir hüquqi müəyyənliyə malik olmayan və praktiki ehtiyac ilə yaranmayan, lakin çox güman ki, sadə dildən hüquqi münasibətlər sahəsinə keçirdilən terminlərin səhv istifadə edilməsinə əsaslan”-ı tənqidi dəyərləndirmək həmişə yerinə düşür [15, 10].

Yuxarıda göstərilən metodikanın köməyi ilə təklif olunan nəticələrin obyektiv olmasının əsası kimi, tədqiq olunan tarixi faktların (bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq) böyük əksəriyyətində müəyyən edilən oxşarlıqlar və eyniliklər çıxış edə bilər. Müəyyən edilmiş oxşarlıqların keçmiş və indiki hadisələrdə baş verməsi və gələcək üçün proqnozlaşdırılması vacibdir. Oxşarlığın səbəbləri əsas və ikinci dərəcəli, zəruri və ya təsadüfi ola bilər. Bizim üçün şübhəsiz, əsas olanlar vacibdir və onların arasında ilk növbədə bunların adlarını çəkmək olar: şərtlənmənin ümumiliyi və eyni kökdən törəmə; inkişaf şərtlərinin tipikliyi; təsisetmənin irsiliyi; müqayisə olunan hadisələrin nəticələrinin eyniliyi. Yalnız onların mövcudluğunda müqayisəli metod konstitusiyaya islahatlarında hadisənin izah edilməsi üçün və onun qanunauyğunluqlarının əsaslandırılması üçün imkanlar açır. Lakin o, tam dərkətmə informasiyası ilə kifayət qədər təmin olunmamış ayrı-ayrı tarixi epizodların xarakteristikasında çatışmayan detalların, fraqmentlərin, keyfiyyətlərin doldurulması üçün vasitə olmamalıdır [16, 16].

Bununla yanaşı, tarixi-müqayisəli tədqiqatlarda bu cür xəbərdarlıqlar heç də həmişə nəzərə alınmır. Məsələn, M.F.Vladimir-Budanovun fikrinə istinad edək. O, özünün rus hüququ tarixinin icmalında: “O dövrdə digər

slavyan xalqlarının hüququ haqqında mənbələrdən əldə olunan faktlar etibarlı şəkildə rus hüququna aid edilə bilər” fikrinə əsaslanaraq rus hüququnu ümumislavyan hüququ ilə eyniləşdirir [17, 3].

Göstərilmiş arqumentlər M.F.Vladimir-Budanov tərəfindən irəli sürülən nəticələrə əsas ola bilməz, çünki belə müqayisədə müqayisə edilən hadisələrin mahiyyət oxşarlığı aşkar edilməmişdir, yalnız tədqiq olunan obyektin əlamətlərinin bu əlamətlərin onda aşkar edilmədiyi, lakin müəllifin məntiqi quruluşunun yekunlaşdırılması üçün zəruri olan digər obyektə avtomatik keçirilməsi üçün bir cəhdin edilməsidir.

Y.A.Tixomirov iddia edir ki: “Rusiya qanunvericiliyində heç də hər zaman adekvat şəkildə əks oluna bilməyən elmi hüquqi konsepsiyaların bir-bəşə götürülməsi”-ni müqayisəli təhlil metodunun tətbiqində yol verilən tipik səhvlərdən biri hesab etmək lazımdır [11, 54] Konstitusiyaya islahatının tətbiqində müqayisəli təhlil metodunun tətbiqi öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Hər şeydən əvvəl bu metodun tətbiqi texnologiyası xüsusi xarakter daşıyır.

Birincisi, yalnız bir tarixi dövrün faktoloji materialı müqayisə edilə bilər. O zaman müqayisənin aparılacağı mahiyyət əlamətləri toplusu kifayət olmalı, yəni müqayisə olunan obyektlərin bütün tərəflərini əhatə etməli və eyni olmalıdır. Qarışıq əlamətləri müqayisə etmək, onların əsasında ümumi-ləşmələr aparmaq və nəticələr çıxarmaq olmaz.

İkincisi, müqayisə müxtəlif tarixi müstəvilərdə aparıla bilər. Bu halda, bu müstəvilərin kəsişmə xəttini qeyd etmək, müqayisə olunan obyektləri bu xətt üzrə kəsmək və mücərrəd qoyma vasitəsi ilə müqayisə aparmaq lazımdır [11, 54].

Bundan başqa, konstitusiyaya islahatının tətbiqində bu metodun informasiya təminatı da öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

L.V.Butkonun fikrincə, müqayisəli metoddan istifadə edərkən bu, bir tərəfdən, arxiv materialları, digər tərəfdən, real gerçəklik hadisələri ola bilər. Belə hallarda müqayisə tədqiqat obyektlərinin seçilməsi, müqayisənin təşkil, müqayisələrin mərhələ-mərhələ aparılması, qiymətləndirmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi və məlumat-analitik materialların hazırlanması üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş metodik qaydalara uyğun həyata keçirilməlidir [3, 24].

Alimlərin fikrincə, yuxarıda göstərilən metodların tətbiqi konstitusiyaya proseslərinin məntiqini dərk etmək üçün zəmin yaradır və yalnız statikanı deyil, konstitusiyaya dəyişikliklərinin dinamikasını da tədqiq etməyə kömək edir. Bu da, öz növbəsində, konstitusiyaya islahatının tətbiqinin əsas vəzifələrini görməyə imkan verir: sonuncunun çoxvariantlılığının, onun hərəkətverici qüvvələrinin müəyyən edilməsi, konstitusiyaya prosesinin əsas və aralıq mərhələlərinin, yollarının, formalarının, quruluşunun müəyyənləşdirilməsi [3, 25].

Eyni zamanda, konstitusiya dəyişikliklərinin həqiqi, mövcud proseslərini dərk etmək üçün yalnız müqayisəli metodla məhdudlaşmaq olmaz. Elmi idrakın dialektik, tarixi, formal-hüquqi, funksional, sistemli, struktur və s. kimi digər metodlarından da istifadə etmək lazımdır.

Belə ki, dialektik metod hüquqi hadisənin bütün tərəflərinin dialektika qanunları müstəvisində tədqiqini şərtləndirir: kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi və əksinə; ziddiyyətlərin mübarizəsinin nəticəsi kimi inkişaf etmə; köhnənin yeni ilə məhv edilməsi və bir keyfiyyət vəziyyətinin digərinə keçməsi.

Tarixi metod hüquqi hadisələrin mənşəyini açmağa, tarixin müxtəlif mərhələlərində onların inkişafını izləməyə, onların mövcud vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Belə ki, ümumi və ya roman-german hüquq sistemlərinin təbiətini onların yaranma tarixinə istinad etmədən başa düşmək mümkün deyil. Tarixi metod hüququn genişmiqyaslı resepsiya mexanizmlərini (xüsusən Qədim Roma hüququnun Qərbi Avropada və islam hüququnun Yaxın Şərqdə, Orta Asiyada və Şimali Afrikada) və ayrı-ayrı hüquqi qərarların, o cümlədən digər dövlətlərin aktlarının digər hüquq sistemlərindən tez-tez götürülməsini (məsələn, 1898-ci ildə Alman mülki məəcəlləsinin Yaponiya tərəfindən və 1926-cı ildə İsveçrə mülki məəcəlləsinin Türkiyə tərəfindən) ifşa etməyə imkan verir [11, 55].

Formal-hüquqi metod hüquqi hadisələrin əsas elementlərini, əlamətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Belə “hüquqi elementlər” dərk edilmədikdə müqayisə predmetsiz olur. Hüquq institutlarının təbiətini dərk etmədən mülkiyyət, seçkilər və s. hüquq tənzipləmə modellərini müqayisə etmək mümkün deyil [18, 8].

Funksional metod hüquqi hadisələri onların qarşısında qoyulan məqsədlərə və onların yaratdığı nəticələrə görə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu metoddan istifadə edilməsi zəruriliyi, ilk baxışda, mahiyyətə bir-birinə oxşar və ya yaxın institutların və normaların fərqli hüquq sistemlərində müxtəlif cür fəaliyyət göstərməsi ilə müəyyən edilir. Belə hallarda fərqli hüquq sistemlərinin normalarını deyil, hüquqi problemlərin həlli üsullarını müqayisə etmək ehtiyacı yaranır [19, 50].

Müqayisəli-hüquqi tədqiqatlarda hüquq normalarının bir aktda əks olunan digər normalardan və ümumi hüquq müstəvisindən ayrılıqda araşdırılmasını istisna edən sistemli yanaşmadan istifadə edilməlidir. Bununla əlaqədar macar alimi D.Erşi vurğulayır ki, Vaterlo körpüsünü və Eyfel qülləsini hazırladıqları metal parçalarına görə müqayisə etmək mümkün deyil, onları bütövlükdə müqayisə etmək lazımdır [20, 83]. Sistemli metod nəinki hüquqi hadisələri hərtərəfli qiymətləndirməyə, həm də hüquq tənziplənməsindəki boşluqları da müəyyən etmək imkanı verir [21, 416]. Struktur təhlili hüququn müxtəlif komponentlərinin daxili əlaqələrini, onların qa-

nunauyğunluqlarını və inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli (komparativist) tədqiqatlar yalnız hüquqşünaslıq ilə məhdudlaşmadıqda, həm də təməl elmlərin – fəlsəfənin, tarixin, politologiyanın, sosiologiyanın, eləcə də əlaqəli elmi istiqamətlərin – müqayisəli dinşünaslıq, müqayisəli dilçilik, müqayisəli siyasətşünaslıq sahəsindəki tədqiqatların nəticələrindən istifadə etdikdə faydalı ola bilər.

Konstitusiya islahatlarının öyrənilməsi zamanı yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli mücərrəd məntiqi sisteminin yaradılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu sistem üçün zəruri empirik əsas müqayisəli-tarixi metoddur. Müqayisəli-tarixi tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən məlumatlar məntiqi metod əsasında nəzəri cəhətdən yenidən işlənməyə məruz qalır. Məhz sonuncusu konstitusiya islahatlarının ən ümumi şəkillərini abstrakt və məntiqi qaydaya salınmış formada fikrən yenidən yaratmağa və onların əsas idrak alətini – özbaşına quruluşların modelləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmiş və bir-birinə məntiqi şəkildə tabe edilmiş abstraksiyalar sistemini formalaşdırmağa imkan verir.

Dövlət-hüquq elmində üstün mövqeni, demək olar ki, məntiqi (doqmatik) təhlil metodu tutur. Onun tətbiqi, həmçinin təsvirlər, ümumiləşdirmələr, sistemləşdirmə, materialın məntiqi qaydaya salınması, təriflərin, anlayışların, şərhlərin tərtib edilməsi, öyrənilən hadisələrin mənasının təfsiri üçün geniş sahələr açan konstitusiya islahatının tədqiqində də zəruridir. Bu metod konstitusiya islahatının tədqiqini onun çərçivəsində baş verən dövlət-hüquq tədbirlərinin və onlarla əlaqədar qəbul edilən hüquq normalarının təsvirinin ən sadə vasitələrindən başlamağa imkan verir. Sonra isə tədqiq olunan obyektlərin ardıcıl ayrılması, onların mahiyyətində dövrü təkrarlayan keyfiyyətlərin, xassələrin, elementlərin aşkarlanması və sonuncuların müstəqil araşdırılması əsasında mümkün olan ilk elmi ümumiləşdirmələr məsələsi həll oluna bilər.

Daha sonra ümumiləşdirilmiş hadisələr adlandırılan hüquqi anlayışların müəyyənləşdirilməsi məqsədinə çatmaq olar. Bütün müşahidə olunan ümumiləşdirilmiş hadisələrə xas olan ümumi əlamətləri müəyyən edərək bizi maraqlandıran definisiyaların, prinsiplərin, qaydaların təriflərində onları məntiqi şəkildə düzmək imkanı əldə edirik.

Bununla yanaşı, onu da fərqləndirmək lazımdır ki, prinsip təhlilin nəticəsi kimi çıxış edir, hüquqi anlayışın müəyyən edilməsi isə sintezin nəticəsidir. Konstitusiya islahatı zamanı təsvir edilən metodun müasir şərtlərdə tətbiq edilmə mexanizmini prinsiplərin yaradılmasının, təsis edilməsinin üstünlük təşkil etdiyi Sovet dövründən fərqləndirən qanunauyğunluq müəyyən edilmişdir. Normativ hüquqi aktların mətnlərinə daxil edilən müəyyən anlayışların ifadə olunması məsuliyyətini qanunverici getdikcə daha tez-tez öz üzərinə götürür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli, N.H. Müqayisəli hüquqşünaslıq. Dərs vəsaiti / N.H. Cəfərli. - Bakı: Elm, -2018. - 332 s.
2. Quliyev, A.İ. Müqayisəli hüquqşünaslıq. Dərs vəsaiti / A.İ.Quliyev. - Bakı: AFPoliqrAF, - 2019. - 240 s.
3. Бутько, Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : / Дис. доктора юридических наук / - СПб., 1998. - 426 с.
4. Медушевский, А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций / А.Н. Медушевский. – М.: ГУ ВШЭ, - 2002. – 512 с.
5. Павлов, Т. Избранные философские произведения. Т.3. Теория отражения. Основные вопросы диалектико-материалистической теории познания. - Москва: Издательство иностранной литературы, - 1962. – с. 826.
6. Чепунов, О.И. Системное взаимодействие органов государственной власти в Российской Федерации: / автореферат дис. ... док. юрид. наук. / - Москва, 2011.- 55 с.
7. Новгородцев, П.И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба: Опыт характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии / П.И.Новгородцев. - Москва: Издательство Унив. тип., -1896. - 234 с.
8. Спиридонов, Л.И. Теория государства и права. Учебник. / Л.И. Спиридонов. - Москва: Проспект, 1996. - 304 с.
9. Селиванов, А.А. Конституция. Гражданин. Суд. Профессиональные и общественные взгляды / А.О.Селиванов. - Киев: УАИД Рада, - 2009. – 560 с.
10. Тилле, А.А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах. / А.А.Тилле, Г.В.Швеков. - М.: Высшая школа, 1973. 192 с.
11. Тихомиров, Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А.Тихомиров. - Москва: Норма, - 1996. - 432 с.
12. Петери, З. Задачи и методы сравнительного правоведения // Сравнительное правоведение: Сборник статей / Отв. ред. В.А.Туманов. - Москва, 1978. – с. 76-91.
13. Цвайгерт, К., Пугтифаркен, Г. О возможности сравнения правовых институтов // Очерки сравнительного права. - Москва: Прогресс, -1981. – 265 с.
14. Jansen, N. Comparative Law and Comparative Knowledge // The Oxford handbook of Comparative law. / Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. - New York: The Oxford University Press, - 2008. – 1456 p.
15. Победоносцев, К.П. Курс гражданского права. [В 3-х частях] / К.П.Победоносцев. - СПб.: типография А.А.Краевского, - ч. 1. т. 1. - 1868. - 392 с.
16. Тарановский, О.В. Сравнительное правоведение в конце XIX в. / О.В.Тарановский. - Москва: Лань, - 2013, - 16 с.
17. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф.Владимирский-Буданов. - Ростов-на-Дону: Феникс, - 1995. - 640 с.
18. Бутусова, Н.В. О модернизации российской Конституции (цели, задачи, пути осуществления) // - Москва: Конституционное и муниципальное право, - 2013. № 1. – с. 5-11.
19. Цвайгерт, К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. / К.Цвайгерт, Х.Кетц. - В 2-х тт. — Том I. Основы: Пер. с нем. — Москва: Междунар. отношения, 1998. — 480 с.
20. Тилле, А.А. Социалистическое сравнительное правоведение / А.А.Тилле. – Москва: Юридическая литература, 1975. – 207 с.
21. Dannemann, G. Comparative Law: Study of Similarities or Differences? // The Oxford handbook of Comparative law. Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. – Oxford: Oxford University Press. - 2008, - p. 383-419

СОВРЕМЕННАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

А.Р.ГАДИМАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о некоторых особенностях современной методологии исследования конституционных реформ в Новое время. Основная цель - научно-методическая оценка современных конституционных реформ, рассмотрение теорий, связанных с конституционными реформами, и обобщение результатов научных исследований, связанных с их применением на практике. Здесь также проведено исследование дополнений и изменений, внесенных в иные нормативные правовые акты, содержащие конституционно-правовые нормы. В результате исследования был изучен как отечественный, так и зарубежный опыт по данной теме, а также изложено отношение к существующим проблемам в данной области. Проанализирована существующая юридическая литература, нормативная правовая база, выдвинут ряд рекомендаций и предложений.

Ключевые слова: конституционное право, конституционные реформы, конституционная динамика

MODERN METHODOLOGY FOR STUDYING CONSTITUTIONAL REFORMS: HISTORY AND MODERNITY

A.R.GADIMALIYEV

SUMMARY

The article talks about some features of the modern methodology in the study of constitutional reforms in the modern era. The main goal is the scientific-methodical evaluation of modern constitutional reforms, the examination of theories related to constitutional reforms and the summarization of the results of scientific research related to their application in practice. A study of additions and changes made to other normative legal acts containing constitutional legal norms was also conducted here. As a result of the research, both local and foreign experience on the subject was studied, and the attitude to the existing problems in this field was reported. The existing legal literature, the normative legal framework were analyzed, and a number of recommendations and proposals were put forward.

Keywords: constitutional law, constitutional reforms, constitutional dynamics